

Dalius Viliūnas
Vygandas Aleksandravičius

JEANAS-JACQUES'AS ROUSSEAU
IR LIETUVOS DIDŽIOJI
KUNIGAIKŠTYSTĖ

LIETUVOS FILOSOFIJOS ISTORIJA.
PAMINKLAI IR TYRINĖJIMAI

XII knyga

Serija (įkurta 1990 m.):

- Lietuvos filosofijos istorija. Paminklai ir tyrinėjimai. – Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, 1990, 217 p.
- Kęstutis Masiulis. Moderniojo mokslinio pasaulėvaizdžio formavimasis Lietuvoje. Fizikos ir matematikos filosofinės problemos. 1920–1940 m. – Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, 1992, 171 p.
- Gražina Pranckietytė. Jono Šliūpo filosofinė kūryba. – Vilnius: Filosofijos sociologijos ir teisės institutas, 1993, 157 p.
- Andrius Konickis....vienintelėj iš begalybės vietų nuskirtoj. Oskaro Milašiaus filosofinės idėjos. – Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1996, 195 p.
- Steponas Tunaitis. Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys. – Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004, 223 p.
- Apšvietos ir romantizmo kryžkelėse: filosofijos kryptys ir kontroversijos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje – pirmoje XIX a. pusėje. – Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2008, 360 p.
- Izidorius Tamošaitis. Rinktiniai filosofiniai raštai. – Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2010, 400 p.
- Vosylius Sezemanas. Loginiai ir gnosologiniai tyrinėjimai. – Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2010, 216 p.
- Jeronimas Stroinovskis. Prigimtinės teisės mokslas. – Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011, 272 p.
- Dalius Viliūnas. Filosofija Vilniuje XIX amžiaus pirmoje pusėje. – Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2014, 328 p.
- Filosofija išeivijoje. – Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2015, 256 p.

LIETUVOS KULTŪROS TYRIMŲ INSTITUTAS

Dalius Viliūnas

Vygandas Aleksandravičius

JEANAS-JACQUES'AS ROUSSEAU
IR LIETUVOS DIDŽIOJI
KUNIGAIKŠTYSTĖ

VILNIUS, 2016

UDK 1(44)
Vi-153

Dalius Viliūnas
Vygandas Aleksandravičius

**JEANAS-JACQUES'AS ROUSSEAU
IR LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ**

LIETUVOS FILOSOFIJOS ISTORIJA. PAMINKLAI IR TYRINĖJIMAI.
XII knyga

Knygos parengimą ir leidybą finansavo Lietuvos mokslo taryba
pagal remiamos veiklos kryptį:
„Nacionalinė lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programa“.
Sutarties nr. LIT-8-76, 2014 vasario 26 d.

Recenzentai

prof. habil. dr. Alyvydas Jokubaitis
doc. dr. Darius Kuolys
doc. dr. Naglis Kardelis

Leidinį spaudai rekomendavo Lietuvos kultūros tyrimų instituto Mokslo taryba

ISSN 1822–928X

ISBN 978-9955-868-83-5

© Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2016

© Dalius Viliūnas, 2016

© Vygandas Aleksandravičius, 2016

TURINYS

PRATARMĖ	7
--------------------	---

I. ROUSSEAU KNYGA RESPUBLIKAI

Įvadas į Rousseau „Pastabas Lenkijos valdymui ir numatomai jo reformai“

VYGANDAS ALEKSANDRAVIČIUS

1. Susitinka du „Nesusipratimai“	12
1.1. Pirmasis „nesusipratimas“: Rousseau	13
1.2. Antrasis „nesusipratimas“: Abiejų Tautų Respublika	14
2. Detalesnis Rousseau ir ATR „susitikimo“ pristatymas	15
2.1. Rousseau ir Vielhorskio takoskyros	18
2.1.1. ATR luomų sampratos kritika	18
2.1.2. Autentiškumas ir imitacija: Rousseau ir Voltaire'as	21
2.1.3. Seniūnijų privatizavimo programos kritika	23
2.1.4. Dėl <i>veto</i> teisės	24
2.2. Du alternatyvūs valstybės santvarkos modeliai	25
2.2.1. Pirmojo modelio aktualumas, arba Odė tingumui	26
3. Pamatinė skirtis: būti sau ir būti kitiems	28
4. Dviveidis J(e)anas: Rousseau ir Newtonas	32
5. Posūkis į politinę plotmę	33
6. Rousseau ir Hobbeso kontroversija: <i>Teisė</i> ar <i>Jėga</i>	35
6.1. Platoniškos Hobbeso ir Rousseau kontroversijos ištakos	36
6.2. Newtono Dievybė – tarp Platono ir Hobbeso	37
6.3. Newtono <i>Gravitacijos</i> ir Rousseau <i>Bendrosios valios</i> analogija	39
6.4. Šiuolaikinės probleminės <i>Teisės</i> ir <i>Jėgos</i> santykio konotacijos	41

Jean-Jacques Rousseau. „Pastabas Lenkijos valdymui ir numatomai jo reformai“

I SKYRIUS. Dabartinė padėtis	43
II SKYRIUS. Senovės institucijų dvasia	45
III SKYRIUS. Pritaikymas	48
IV SKYRIUS. Švietimas	53
V SKYRIUS. Pagrindinė yda	56
VI SKYRIUS. Apie tris luomus	58
VII SKYRIUS. Konstitucijos įtvirtinimo priemonės	60
VIII SKYRIUS. Apie Karalių	69

IX SKYRIUS. Atskiros anarchijos priežastys	73
X SKYRIUS. Administracija	78
XI SKYRIUS. Ekonominė sistema	80
XII SKYRIUS. Karinė sistema	89
XIII SKYRIUS. Visų vykdomosios valdžios narių laipsniškos karjeros tvarkos projektas	95
XIV SKYRIUS. Karalių rinkimai	101
XV SKYRIUS. Išvados	107
	(Vygandas Aleksandravičius)

Trys komentarai Rousseau „Pastaboms“

DALIUS VILIŪNAS

1. Apie Apšvietos projektomaniją ir patarimus Respublikai	114
2. LDK virtuvininko misija: kaip atsirado Rousseau „Pastabos“	118
3. Sarmatiškojo respublikonizmo sugestijos Rousseau ir Baro konfederacijos dvasia	129

II. ROUSSEAU MOKINYS – Mauricijus Pranciškus Karpis (1749–1817)

DALIUS VILIŪNAS

1. Mauricijus Pranciškus ir rusoistų giminė	142
2. Nuo romanų iki Rousseau: kūrybinės biografijos eskizas	150
Mauricijus Pranciškus Karpis. <i>Epigrafas ROUSSEAU</i>	165
	(Dalius Viliūnas)

III. PREROMANTINĖS FILOSOFIJOS ŽINGSNIAI LIETUVOJE

DALIUS VILIŪNAS

<i>Pratarmė. Apie „Sutemų amžiaus“ bajorų filosofiją</i>	168
1. Filosofas – bajorų tautos pasiuntinys	174
2. Filosofas laisvamanis	186
3. Filosofas palieka miestą	200
4. Filosofas kaime	215
5. Nacionalizmo filosofijos pradmenys	228
Mauricijus Pranciškus Karpis. <i>Klausimas ir atsakymas</i>	255
Mauricijus Pranciškus Karpis. <i>Kaimo filosofija</i>	267
Mauricijaus Pranciškaus Karpio, Žemaitijos Kunigaikštystės pasiuntinio, <i>Balsas Seimo sesijoje 1791 m. gegužės 12 dieną</i>	274
	(Dalius Viliūnas)

Asmenvardžių rodyklė	286
Summary	292

PRATARMĖ

Ši knyga – tai pastanga atrasti Rousseau Lietuvos istorijoje. Kitaip sakant, pažvelgti, kokias naujas (t. y. užmirštas) Lietuvos istorinės tapatybės briaunas atveria šis vienas didžiausių naujųjų amžių mąstytojų, pasak Leo Strausso, sukėlęs, nei daugiau nei mažiau, – „antrąją moderną bangą“. Juolab kad čia pateikiamame veikalė J.-J. Rousseau kreipėsi į mus tiesiogiai. Iškilus politinės-filosofinės minties paminklas, kuris čia pristatomas, traktatas „Pastabos apie Lenkijos valdymą ir numanomą jo reformą“, neabejotinai priklauso Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijai – tiek turinio, keltų tikslų, net jo kilmės istorijos požiūriu – juk prie jo atsiradimo tiesiogiai prisidėjo LDK pareigūnai. Pagal pirmąjį jo antraštės žodį „*Considérations*“, jis toliau bus vadinamas tiesiog „Pastabos“.

Taip, Rousseau „Pastabos“ kreipėsi ir į LDK, nors veikalo pavadinime bei tekste figūruoja pavadinimas „Lenkija“ ir minimi daugiausia tik lenkai. Tai – sinekdocha, dalis vietoj visumos, – pasakymas, Europoje taikytas Abietų Tautų Respublikos tautoms, kaip, šiandien, pavyzdžiui, anglai – visai Didžiąjai Britanijai. Svarbiau čia tai, kad lemtingo Rousseau politinės filosofijos termino – *bendrosios valios* – sampratos išskleidimas „Pastabose“ kaip tik pirmą kartą ir ryškiai atveria galimybes artikuliuoti šį filosofinį konstruktą konkrečiose geografinėse, kultūrinėse, istorinėse aplinkybėse. Išvardytos aplinkybės Lietuvai ir Lenkijai XVIII a. buvo bendros. Bendrosios valios kaip *konkrečios tautos bendrosios valios* interpretacija kloja šiuolaikinio nacionalizmo – ansktyvojoje jo stadijoje taip pat bendro abiem tautoms – pagrindus su visa šio termino išsklaidą lydinčia įtampa ir rizika.

Ar išgirdo Rousseau „Pastabas“, jų adresatas – XVIII amžiaus ATR bajoriška visuomenė, ar aktualios jos šiandien? Tai, ką Rousseau siūlė tada, galėtų būti aktualu ir dabar, „Pastabas“ visos jo filosofijos kontekste laikant savotiška išsilaisvinimo programa. Būtent dėl šios programos atradimo Kantas prilygino Rousseau Newtonui, pavadino jį „Moralinės srities Newtonu“. Tai Rousseau įkvėpė Kantą jo moralinio imperatyvo formuluotei. Yra pagrindo teigti, kad būtent šių trijų autorių mąstymo ir kūrybos sąmazgoje brendo naujoji epocha. Dabar galima pamėginti naujai išryškinti prislopintus jos elementus. Visų pirma, tai dėl įvairių istorinių, geopolitinių aplinkybių primirštą svarbų mūsų istorinės tapatybės elementą – respublikonišką demokratinę tapatybės briauną.

Šią knygą rengė du autoriai, nevengę dviejų požiūrio kampų, dviejų perspektyvų. Tačiau abu knygų rengėjai bei skelbiamų šaltinių vertėjai siekė pažvelgti

į Rousseau kūrybą kaip į naują progą apmąstyti mūsų tapatybę maitinančius šaltinius, bent jau vieną jų aukštupį XVIII šimtmetyje.

Veikalą sudaro trys dalys: 1) įvairiapusiai komentarai „Pastaboms“ ir pats vertimas; 2) pagrindinio LDK rusoisto biografijos apybraiža bei 3) Rousseau idėjų maitinamos preromantinės filosofinės pasaulėžiūros aptarimas, iliustruojamas keliais LDK rusoizmo tekstais. Rousseau idėjos, Lietuvą pasiekusios įvairiais jo kūriniais, padarė neabejotiną įtaką paskutiniojo jos istorijos tarpsnio visuomenei. Didžiulė Rousseau idėjinės sistemos įtaiga keitė šalies estetinės kultūros raidą, įkvėpė naujus edukacijos principus, prieš rutiną nukreiptas socialines, pilietines nuostatas, trumpai tariant, naujai nuspalvino viešąjį diskursą. Pastarasis, istorikams tai žinoma, sudarė gerokai labiau vientisą (pasakytume – sinkretinę) visumą, nei šiandien. Knygoje surizikuota žengti šios visumos link: į LDK saulėlydžio aktyvios pilietijos gyvenamąjį pasaulį, kintančią, polifoninę viešojo diskurso prasmių sistemą, neapsiribojant vienu kalbėjimo žanru bei vienu duomenų šaltiniu, nesiekiant steigti dirbtinių perskyrų bei pildyti „politinės“, „etinės“, „socialinės“ ar kitokios „minties“ istorijos stalčius. Knygos antraštei skelbiant, jog rūpi „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė“, o ne siauresnė jos gyvenimo erčia, vis dėlto, čia, pratarinėje, pabrėžtina, kad valstybei esmingas aspektas – politinės kultūros raida – domino pirmiausiai.

Rusoizmo recepcijos tyrime LDK „imties tūrio“ problema spręsta šiuo būdu: atsigręžta į Lietuvai reprezentatyvų Rousseau filosofijos šalininką ir jos skleidėją, pristatant jo biografiją bei pažiūrų sistemos rekonstrukciją. Dalykiniai argumentai, kad Mauricijus Pranciškus Karpis (1749–1817), pirmasis Rousseau „Pastabų“ vertėjas, Žemaitijos kunigaikštystės pasiuntinys į Didįjį seimą (jame dirbo 1790–1792 m.) yra būtent reprezentatyvus LDK XVIII amžiaus pabaigos veikėjas – rusoistas, yra išdėstyti pačiuose tyrimuose. Čia tik skeptikams nurodytina, jog pasirinktai „reprezentatyviai imčiai“ yra pritaikomas statistinis metodas. Būtent, Karpio persona, beje, skirtingai, nei daugelis žymių didikų (tiek anuomet, tiek ir šiandien garsių), sudalyvavo savotiškame piliečių populiarumo referendume: gindamas savo ir draugo pergalę 1788 m. Raseinių seimelyje jis surinko daugiau kaip aštuonis šimtus Žemaičių bajorų parašų (neraštingi pasirašė kryželiais)¹. Vis dėlto į Mauricijų Pranciškų beatodairiškai neįsikibta – antai aptariant Rousseau rustikalizmo poveikį ūkininkystės kėlimo programai, buvo pakelti įdomūs jo brolio Felicijono rankraščiai, egodokumentai (skirsnyje „Filosofas kaime“), o atkuriant rusoizmo inspiruotos XVIII a. pabaigos nacionalizmo sampratos apmatius (skirs-

¹ *Processa obywatelów X-ta Żmudzkiego o gwałtowności A. Gielguda w Rossieniach 1788*. Spaudinyje nurodyta 871 piliečio pavardė po oficialiu M. P. Karpio ir Kajetono Nagurskio protestu dėl korupcijos seimelyje.

nyje „Nacionalizmo filosofijos pradmenys“) remiamasi memuaristikos, pamokslijos, seimo kalbų ir kt. įvairiausiai šaltiniais, publicistika. Mokslininkų pastebėta, jog į LDK saulėlydžio epochos politinę kultūrą reikšmingų publicistikos tekstų analizė leidžia įsiskverbti žymiai giliau, nei politiniai tekstai *sensu stricto*, pavyzdžiui, postulatų, esančių seimelių instrukcijose, išvardijimas.¹

Vienas svarbiausių atradimų, kuriuo čia viliamės pasidalinti, yra *Kitos Apšvietos* – visų pirma Rousseau Apšvietos atradimas. Ne tik populiariose „Lietuvos istorijose“ žymusis Ženevos pilietis yra lengva ranka gretinamas su Apšvietos steigėjais – Locke’u, Diderot’u, ypač – Voltaire’u. Chrestomatiniu šio schematizmo pavyzdžiu galėtų pasitarnauti citata: „<...> *visas visuomenės viršūnes pavergė per šviečiamąją prancūzų literatūrą atėjęs racionalizmas. Rousseau, Voltaire ir visi enciklopedistai pasidarė ne mažesniais dievaičiais kaip kur nors kitur*“² [kalba netaisyta]. Analogiškai Apšvietos epochos apbūdinimai dominuoja ir dabartinėje lietuvių istoriografijoje kaip neproblemiški, nors, niveliuodami skirtingus teoretikus, jie iš esmės klaidingi. Problema rimta: aptariamasis filosofas buvo radikaliai savitas, peržengiantis ir net griauantis tradicinę, chrestomatiniuose tyrinėjimuose pristatomą Apšvietos paradigmą. Savitas visų pirma tuo, kad Apšvietoje vyraujančiuose racionalizmo ir pažangos imperatyvuose jis regėjo fundamentalios priespaudos dvasią. Jis išvelgė despotizmą, įsikūnijusį Hobbeso mechanistiniame projekte, materialistinį gamtos determinizmą, perkeliama visuomenei, įtvirtinantį nelaisvės ir prievartos principą socialinėje ir politinėje sferoje. Remdamasis tiek Platonu, tiek Newtonu, Rousseau kvestionavo šio despotizmo pagrindus bei grindė egalitaristinę naujųjų amžių demokratijos versiją bei šiuolaikišką politikos emancipaciją.

Šis Rousseau savitumas unikaliai atitiko ir savotišką Abiejų Tautų Respublikos padėtį, padėjo atverti jos raidos savitumo apmąstymo galimybes. Į tai, kas daugumos buvo laikoma atsilikimo ženklais, Rousseau pasiūlė pažvelgti kaip į pozityvią galimybę ir tvirtą ateities kūrybos pagrindą. Pranašiškas Rousseau genijus čia nesuklydo – anksčiau ar vėliau jo patarimai buvo įgyvendinti (bent jau žymus patarimas „prarytiems neleisti būti suvirškintiems“), kai kurie jų – tokie kaip pareiga kūrybiškai puoselėti savitumą ir išlaikyti teisės pirmenybę prieš jėgą bei prievartą – išlieka aktualūs ir dabar, žymėdami pamatines žmogiškos būties alternatyvas.

¹ Butterwick R. *Finis Poloniae, finis Lituaniae, finis Reipublicae?* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai. Specialusis „Lietuvos istorijos studijų“ leidinys (t. 7), sud. Alfredas Bumblauskas, Grigorijus Potašenko. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2009, p. 109.

² Šapoka A. Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos. *Raštai*, t. 2, parengė Robertas Jurgaitis, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008, p. 67.

Apšvietos koncepcija, kuri pristatoma kaip „Kita Apšvieta“, tikimasi provokatyviai įsijungti į Lietuvos istorikų diskusijas. Iki šiol laikytasi homogeniškos sampratos: Apšvieta – tai „Proto karalijos“ siekinys, importinis, pirmiausia Prancūzijos kultūrinės ekspansijos produktas. Pastaruoju metu kartais išvelgiama dvinarė Apšvieta: „tikroji“ – „racionalistinė“ ir „Kontrapšvieta“. Antrasis narys, taip pat importinis, tačiau turįs tvirtą pagrindą šalies kultūros tradicijoje, reprezentuoja katalikiškojo sparno kritinę reakciją prieš Apšvietos laisvamanybę. Šioje knygoje siūlomi tyrinėjimai išvelgia fundamentalią Apšvietos struktūrinę dichotomiją, tačiau visai kitokią bei žymiai svarbesnę už Apšvietos – Kontrapšvietos dualizmą. Apšvieta buvo ne tik „Proto“ (žodis rašytas didžiąja raide) karalystės, bet ir „Jausmo bei Širdies respublikos“ atradimo epocha. Estetikoje, literatūros žanruose šią „Širdies“ Apšvietą išskleidė alternatyvi klasicizmui sentimentalizmo tėkmė; politinėje mintyje – antimonarchistinė suvereno kaip bendrosios tautos valios koncepcija; pedagogikoje bei politinėje ekonomikoje – grįžimo prie gamtos ir natūralumo samprata, kaimiško gyvenimo apoteozė bei su ja susijusi antikapitalistinė utopija. Apšvietos „Pažangos“ bei reformų projektomanija papildyta „sugrįžimo link protėvių tradicijos“ bei autentiškos, ydomis neiškreiptos būties vizijomis. „Kita Apšvieta“ neatmetė ATR santvarkos reformų būtinybės, tačiau viduriniojo bajorijos akimis išvelgė, kad svetimų valstybių protekcijos sistemoje Karaliaus dvaro organizuojamos „pažangos“ galimybės pasiekė sklaidos ribas. Išvelgus šias ribas, kurta autentiška (neimportinė) laisvės ir nepriklausomybės ideologija, kuri, keisdama pavidalus, gyvuoja iki šiol. Tai buvo Rousseau filosofijos, jo „Pastabų“ kaimynystėje besiskleidusi respublikoniška Apšvieta, kuriai daugiau, nei *Pažanga*, rūpėjo tautinis paveldas ir grįžimas prie pamatinių pradžios pasakojimų; labiau, nei *Protas* – širdis ir jausmas; labiau, nei visokių – *izmų* determinuota *Prigimtis* – piliečio ir žmogaus laisvės erdvė.

Pats knygų serijos pavadinimas „Lietuvos filosofijos istorija. Paminklai ir tyrinėjimai“ suponuoja ne galutinius „tyrinėjimų laimėjimus“, bet tolimesnių smalsių išvalgų ir naujų sprendimų perspektyvą. Todėl knygos bendraautoriai, nuoširdžiai dėkodami recenzentams Nagliui Kardeliui, Alvydui Jokubaičiui ir Dariui Kuoliui, užtikrina, kad tai ne jų geranoriškiausių pastabų ir paraginimų kaltė, jog ši knyga skelbiama su toli gražu neišsemtomis problemų svarstymo aibėmis bei galimais suklydimais.

Dalius Viliūnas, Vygandas Aleksandravičius